

RESEARCH NOTE

नेपाल भूटान आर्थिक सम्बन्ध: ऐतिहासिक स्वरूप

सुशीला मानन्धर
ने.ए.अ.के., त्रि.वि.

समान भूराजनैतिक परिस्थितिको सामना गरीरहेका दक्षिण एशियाका दुई विकासोन्मुख मुलुकहरू नेपाल र भूटान बीच सन् १९८३ ई को जुन महीनामा कुटनैतिक सम्बन्ध स्थापना भयो। तर यस औपचारिक सम्बन्धले यी दुई देश बीच आर्थिक सम्बन्धलाई बढावा दिएको देखिँदैन। अझ भन्दा १९७२ ई. देखि नै दुई देश बीच व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना गर्ने अथक प्रयास हुँदा हुँदै पनि हालसम्म यसतर्फ कुनै औपचारिक सम्झौता हुन सकेको छैन। यसै परिस्थितिलाई दृष्टि गोचर गरी नेपाल र भूटान बीच आर्थिक सम्बन्ध नरहेको कुरा विद्वानहरू दावी गर्छन्। साथै यी दुई देश बीचको सम्बन्धको ऐतिहासिक पृष्ठ भूमिलाई केलाउँदा पनि यी देशहरू बीच स्पष्ट र प्रत्यक्ष आर्थिक सम्बन्ध किटान गरिएको पाउन गाह्रो छ। बरू निकट छिमेकीको रूपमा रहेका हुनाले प्राचीन कालदेखि नै यी दुई राज्यहरू एक आपसमा सम्बन्धित रहदै गएको कुरा नेपाल एवं भूटानको इतिहासबाट प्रष्ट हुन्छ।^१ किनकि शत्रौं शताब्दिमा भूटानका एक धर्मगुरु अवतारी लामा धमचु पेदकार (Damches Ped-d-Kar) मार्फत गोरखाका राजा रामशाह र धर्माका (भूटानका) राजा नावाङ्ग नामग्याल बीच आपसी मैत्री सम्बन्ध स्थापना गरिएको थियो। यसपछि भूटान र गोरखा एवं नेपाल (उपत्यका) बीच धार्मिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध मजबुत हुँदै गएको कुरा विभिन्न स्रोतहरूले प्रमाणित गर्छन्।^२ यसरी सरसर्ती हेर्दा नेपाल भूटान बीच धार्मिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध बाहेक अन्य सम्बन्ध नरहेको देखिन्छ। तर सोही सम्बन्धहरूको गहन अध्ययन गरेको खण्डमा यी दुई देशहरू बीच अन्य सम्बन्ध र क्रियाकलापहरू (आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक एवं कूटनैतिक) पनि कायम रहेको तथ्य थाहा पाइन्छ। धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्धहरूको शुरूवात संगसंगै नेपाल र भूटान बीच एक अर्काको देशका रैतीहरूले भूस्वामित्व प्राप्त गर्नु, धार्मिक एवं प्राविधिक सल्लाहकारहरूको नियुक्ति र आदान प्रदान हुनु, एक अर्का बीच आर्थिक सहयोग जुटाउनु, अप्रत्यक्ष व्यापार चलाउनु जस्ता आर्थिक क्रियाकलापहरू भएको पाइन्छ। यस्कारण नेपाल र भूटान कुनै आर्थिक सम्झौता अन्तर्गत प्रत्यक्ष रूपमा नबाँधिए तापनि परम्परा देखिनै यी दुई देश बीच अप्रत्यक्ष आर्थिक

सम्बन्ध रहँदै आएको कुरा नकार्न सकिदैन। नेपाल भूटान आर्थिक सम्बन्धको ऐतिहासिक स्वरूप विविध श्रोतहरूको आधारमा निम्न रूपमा निर्धारण गर्न सकिन्छ।

१. भूस्वामित्व एवं जनशक्तिको आदान प्रदान

नेपाल र भूटान दुबै कृषि प्रधान मुलुकहरू भएका हुनाले यहाँको आर्थिक जीवनमा जमीनको प्रमुख भूमिका रहेको छ। नेपालको आर्थिक इतिहासमा राणा शासनको अन्तसम्म अर्थात् सन् १९५० ई. सम्म जमीन नै आर्थिक एवं प्रशासनिक क्रियाकलापको एक मुख्य माध्यम रहीरहेको थियो। त्यस समय कुनै पनि सरकारी नोकरी गर्ने मानिसको जिविकोपार्जनको साधन जागिरी, निवृत्तिभरण, पेन्सन आदि समेत नगदी रकममा नदिई सो को सट्टा केही जग्गा दिने र त्यसैको आम्दानीबाट निजले जीवन घान्नु पर्ने व्यवस्था रहेको थियो। यस्तो महत्वपूर्ण आर्थिक श्रोत र साधनको रूपमा रहेको भूमि माथि कुनै पनि कार्य सिद्धिको लागि कुनै व्यक्ति वा संस्थाले केही हक प्राप्त गर्छ भने आर्थिक दृष्टिबाट स्वतः सम्बन्धित रहेको मान्न सकिन्छ। नेपाल र भूटान बीच १७ औं शताब्दी देखि निरन्तर रूपमा यस रूपको संबन्ध कायम रहँदै आएका प्रमाणहरू पाइन्छन्। जस्तै:

क) नेपालमा भूटानी धर्मगुरुहरूको हकः सत्रौं शताब्दीमा नेपाल र भूटान बीच धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्ध स्थापना भएपछि नेपालमा भूटानको धार्मिक प्रतिनिधिहरू नेपाल बस्ने एवं गुठी जग्गाहरू उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था भएको थियो। पूर्वी नेपालमा राम शाहले भूटानका धार्मिक प्रतिनिधिलाई प्रदान गरेका छः गुम्बाहरूमा खिचोला उत्पन्न भई भूटानी प्रतिनिधिले पाएको दुःख निवारण गर्ने उद्देश्यले धर्माका राजाले श्री ५ एवं श्री ५ का काजी (मन्त्रीमण्डल)लाई लेखेका २ पत्रहरू र श्री ५ ले धर्माका राजालाई सन् १८०१ ई.मा सो गुम्बाहरूमा पुनः थसौती दिइएका पत्रहरू (नेपाल, २०४५:१३६१३९) प्रकाशमा आएका छन्। यस अनुसार रामशाहको पालामा नै भूटानले पुण्डी गुम्बा, वालथली गुम्बा र प्रशस्त जग्गा गुठी स्वरूप पाएका थिए भन्ने बुझिन्छ। यस्तै कृष्ण शाहले (१६५६-१६७७ई.) गोरखाका पश्चिमी बौद्ध गुम्बाहरू संचालनार्थ भूटानी लामाहरूलाई प्रशस्त गुठी जग्गा दिएका थिए।^३ यसैगरी नरभूपाल शाहले (सन् १७१६-१७४२ई.) पनि ल्होपा लामाको नाममा नकथलि गुम्बा कुश विर्ता गरीदिएका थिए। (माकडोनाल्ड १९७३:६); शाके सम्वत १७०८ (सन् १७९५ई.) मा नेपालका तत्कालीन राजा रणबहादुर शाहले भूटानी लामाको नाममा २० (बीस) रोपनी खेत र पन्ध्र बीस गाऊँहरू विर्ता बक्सका थिए। यी खेत र गाऊँहरूको उठती आयस्ता बाट स्वयम्भू चैत्यको पूजा अर्चना गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो (शाक्य, ने.सं. १०९८:२६७)। स्वयम्भू गुठीका रूपमा यसरी प्रदान गरिएको जग्गाहरू यस प्रकार छन्: नकथली, हाकुच्यारी, लामागाउँ, डाँडागाउँ, कीमडोल, सिम्भू, स्याखु, भुगदेउ, वाडथली, लीस्याखु, चरिकोट, गोम्बागाऊँ (मुस्ताङ क्षेत्र?)^४। यी माथि उल्लिखित भूभागहरूमा भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिलाई भूस्वामित्व प्रदान गरी ती जग्गाको आम्दानीका साथै ती बस्तीबाट कर उठाइ खाने हक दिइएको थियो। यसरी भूस्वामित्व प्रदान गरिएको

हुँदा तत्कालीन मन्त्रीमण्डलले (चारकाजीहरूको शील छाप समेत) स्थानिय जनतालाई 'अब देखि उनीहरूले भूटान सरकार अथवा उनका प्रतिनिधिलाई कर बुझ्नुका साथै उनीहरूकै आज्ञा पालन गर्नु' भन्ने आदेश पनि दिइएको थियो।^५ यसरी नेपाल सरकारले भूटानी प्रतिनिधिलाई जग्गा प्रदान गरेपछि त्यसको परिचालन र कर उठाउन समय समयमा दुबै सरकारको आपसी समझदारीबाट निर्धारित नियमहरू उपयोग हुँदै आएका थिए। तर सन् १८५५ ई. मा नेपाल भूटान बीच यस प्रकारको आर्थिक संलग्नता र समझदारी बीच केही गतिरोध आयो। यसको कारणको रूपमा १८५५-५६ ई.सं.को नेपाल भोट युद्धमा भूटानले नेपालको विरुद्ध भोटलाई सहयोग दिएको आंशकामा मुस्ताङ बाहेक अन्यत्र नेपालको सीमा भित्र भूटानले पाउँदै आएको सम्पूर्ण आर्थिक हक र सुविधा नेपाल सरकारले खोस्नु थियो (दुंगेल, १९८६:११-१३)^६। पछि भूटान सरकारले नेपाली मूलका तीनजना भूटानी नागरिकहरू नीनीराम सिंह, ध्वरिया र हरिसिंह रहेको प्रतिनिधि मण्डल पठाई उनीहरू मार्फत स्पष्टिकरण दिई उक्त भ्रमलाई हटाएको थियो (मानन्धर १९८९:पृ.७२-७३)। यसको साथै नेपाल स्थित भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिले कमाण्डर इन चीफ कृष्ण बहादुर राणा समक्ष "सन् १८५५ ई.मा खोसिएका जग्गाहरू मध्ये 'नकथली, सिम्भू, हाकुगाउँ, कल्यारी र किमडोल मात्र भए पनि फिर्ता पाएमा सरकारको जय मनाई बस्ता हुँ" भन्ने निवेदन पेश गरेको थियो। यसपछि श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम शाहबाट वि.सं.१९१९ बैशाख बदि २१ रोज १ मा (सन् १८६२ ई.) लालमोहर प्रदान गरी माग गरिएका उक्त पाँच इलाकाहरूमा सन् १८५५ देखिनै भूटानको यथावत हक कायम गरी दिएका थिए (दुंगेल, १९८६:१२-१३)। यसरी परम्परा देखि नेपालमा भूटानले प्राप्त गर्दै आएको भूस्वामित्वमा सन् १८५५ ई. देखि केही गतिरोध आएता पनि नेपाल र भूटान बीचको धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्ध र आर्थिक क्रियाकलापहरू सुचारू रूपमानै संचालित हुँदै रहे।

ख) भूटानमा नेपाली रैतिहरू र उनीहरूको हक:- भूटानको विकास, निर्माण, सुसंगठन र सुरक्षा जस्ता कार्यको लागि भूटानी लामा गुरु धमचु पेदकार ले आफ्नो साथमा भूटान लगेका नेपाली कालिगढ र दक्षजनशक्तिले भूटानमा स्थापत्य र अन्य कलाको विकास गर्न ठूलो भूमिका खेलेका थिए।^७ यी नेपालीहरूले भूटानको प्रशासकिक र सैनिक सुदृढिकरणमा मदत पुऱ्याउनुका साथै भूटानीहरूलाई कृषि, पशुपालन, कालीगढी र बन्ध व्यापारको कार्यमा समेत प्रशिक्षण दिई ती क्षेत्रहरूको विकासमा सहयोग गरी भूटानलाई एउटा सुरक्षित, सुसंगठित एव आवाद र गुल्जार राज्यको रूपमा स्थापित गराएका थिए भन्ने कुरा विपिन देव दुंगेलबाट प्रकाशित शाके सम्बत १४८२ फागुण शुक्ल ५ तिथि (सन. १५६० इ) का अधिलेखका निम्न वाक्यहरूबाट थाहा हुन्छ:-

"उप्रान्त हामी हिजो गोर्खाका थियौं आज हामी धर्माका छौं। धर्मा राजाका रितिथिति मान्ने संकल्प गरेका छौं। उंचो तिष्टा, उंचो पगला कटमपतन, दक्षिण गौह्रई ढीप, उतर भोट जाने हिमाल भित्रको रेखदेख गर्न र दुस्मनलाई खलबल

पार्न, देशमा छिर्न नपाउने गर्ने गरी वेणुपाध्या, कालुपाध्या, सेतु थापा, विष्णु साही थकुरी, बुधिनथापा मगर, विरू गुरूङ्ग, दाडसाड गुरूङ्ग, माने मूर्मि, सुने मुर्मि, विष्णु जैसी, सेतुमान नेवार, न्याहुले नेवार, जिम्मे खम्मु किरांती, नैमि पांढे, जिमु आले मगर, सनने कामी तीन कोरी (६०) घर थर मिले धर्मराजा मानि सुरक्षा पाएका छौं।—”

“ कोचे मेचेका राजा स्वर्ग देउ (कोचेमेचेसंग मिल्न आउ भनि) संझाउन फकाउन आए (उनीहरूलाई यी नेपालीहरूले निम्न नकारात्मक जवाफ दिएका थिए.)

उप्रान्त राम शाहले धर्मराजासँग मित्रता गरि शिष्य शाख जस्तो भएका हुन, हाम्रो राज्य र तिम्रो राज्य यौटै हो. एक भएर रहनु पर्छ, यो वचन मानेर बाचा वन्धन गरेका थिए। धर्मका समर्थ गरेका छौं, धर्म राजाको राज्यमा बरू तिमिहरू मिल्न आउ भनि उपाध्याय, वेणु उपाध्याय, कालु उपाध्याय योगीनाथहरूले भने।”

“.....धर्मराजा देवराजा गोर्खानाथ नेपाल पशुपतिनाथ समेतबाट ल्याएका घर थरलाई उनीहरूको ल्यावत (पौरख) हेरेर जातभात अनुसार राज्यको कजाङ्गी, विर्ता, मण्डल, पर्गना (क्षेत्री) भाग गरेर छुट्याई दिए। तिब्बत लासा जाने आउने निकासको बाटो बनाई घर बनाई बस्ने, बुधिन थापाले राजा पछी पाए, सेतु पाध्याय गरू गोस्वामी भए। पिथुं आले, विजुंगुरूङ्ग काजी सिंपोन भए। न्याहुलीका देवान पेनलप भए, अरू घरथर सैन्य सिपाहीलाई पनि विर्ता वांटी दिए। त्यो आपते जंगलका तस्कर लखेती गाई भैसी पाल्ने इलम वांटी दिए। काजि, पेनलप, सिमपोन, गोर्खाई मण्डललाई हाति दिए। आउने जाने बाटोको निकास हेरी पालो पहर गरेर राम्ररी सुति थाति गरे। मालिका देवीको स्थापना गरे, उठती बढती पोत तिरो उठाए।

उप्रान्त त्यसपछि धर्मराजाको मेलामा कामारकामाक्षे दरङ्गका भुईमा, मेचेकोचे, राजवंसी, भोटे, मुङ्गलान समेतका आई मेला गुल्जार गरे, घोडा, हात्ती, दख्खु राडी कमल लिने दिने काममा ऋगडा परी कुटाकुट भयो, दुई चारजना धर्मराजाका कामरूपका भरे। काजी विराज गुरूङ्ग, पुर्ण कटुवाल, मानविर कुंवलर वेणु पाध्या वेलाजी मेचे मलिक भुइ, विजय आहोम आदि मिलेर त्यो सानु ऋगडा मेटाए” (हिमालचुली वर्ष २५, अंक १ र ४, १९८७ जनवरी १८ र फेब्रुवरी ८)

तर यस अभिलेखको सत्यता बारे जाँच गर्न आवश्यक हुन्छ। कारण, शाके सम्वत १४८२ (ई.सन् १५६० ई.)मा लेखिएको यस अभिलेखमा रामशाहको वर्णन परेको छ। तर

राम शाह सत्रौं शताब्दिको प्रथम दशकमा मात्र गोरखाको राजगद्दीमा बसेका थिए। यस अभिलेखमा उल्लिखित मितिमा उनीराजा बनीसकेका थिएनन्। तैपनि सत्रौं शताब्दिमा नेपालले भूटानलाई प्राविधिक जनशक्तिको सहयोग दिएको कुराको चाहिँ भूटानी स्रोतहरूमा पनि उल्लेख गरिएका हुनाले यस कुरालाई पूर्णतया नकार्न भने सकिँदैन। साथै यी नेपाली कालीगढहरूले भूटानमा निर्माण गरेका स्थापत्य एवं वास्तुकलाका प्रमाणहरू पारी, हा, टासियाङ्ग, देसिछोलीन जस्ता गुम्बाहरू र प्रशासनिक भवन एवं राजप्रासादहरू हालसम्म यथावत रहेका छन्। ती नेपालीहरूले त्यसताका चलाएको पंच देवल शैलीले भूटानी संस्कृतिमा बलियो जरा गाडेको छ राहुल (१९८३ ई. ५५)। धातु, काष्ठ शिल्प एवं चित्रकलामा पोख्त नेपाली (नेवार) कालिगढहरू सत्रौं शताब्दिखि भूटानको पुनाखा र थिम्पुमा कार्यरत रहेका र उनीहरूबाट भूटानीहरूले प्रशिक्षण समेत पाएका थिए। थिम्पुमा यस्ता नेपाली कालीगढहरूको एक बस्ती नै रहेको छ, जसलाई तिब्बती भाषामा बेबुना वा बेलपो (नेपालीहरूको बस्ती) भन्ने गरेका छन् (मेहरा १९४७:४९, राहुल, १९८३:५५)। यसका साथै भूटानका टासियाङ्गसे जिल्लास्थित गोमाङ्गखारा चैत्य र टोङ्गसा जिल्लास्थित छेम्दुञ्जी चैत्य नेपाली शैलीमा बनेका छन् (मेहरा, १९७४:५२)।

यी माथि उल्लिखित कुराहरूबाट पुष्टि हुन्छन् कि भूटानको विकास र निर्माणमा परम्परादेखि नै नेपाली कालीगढ एवं जनशक्तिले ठूलो भूमिका खेलिरहेको छ। यी नेपाली रैतीहरूले भूटानमा उचित हक पाई बसोबासको लागि पूर्ण सुविधा पाउँदै आएका छन्। यसरी प्रारम्भमा यी नेपालीहरूले सीमा क्षेत्र मात्र नभै राजधानी भित्र समेत आफ्नो बस्ती बसाल्ने हक पाएका थिए। पछि आएर भूटानमा नेपाली रैतीहरूको एक नयाँ बस्ती बसालियो। यस इलाकामा नेपालीहरूको हक पूर्णतया सुरक्षित गरियो। यहाँ सम्म कि यस बस्ती भित्र नेपाली मूलका रैती बाहेक अन्य जातिको व्यक्ति कसै गरी पनि बस्न नपाउने र ती नेपालीहरूलाई त्यहाँबाट कुनै प्रकारबाट उठाउन नपाउने व्यवस्था समेत गरियो। (मानन्धर, १९८९ १३१)

यसरी परम्परादेखि नै नेपालमा भूटानी धार्मिक प्रतिनिधीले भूस्वामित्व पाए जस्तै भूटानमा नेपाली कालीगढ एवं कार्यकर्ताहरूले आफ्नो बसोबास क्षेत्रको सुरक्षा प्राप्त गर्दै आएका छन्। यस्तो व्यवस्थालाई दुई देशबीच आपसी समझदारीमा गरिएको परम्परागत आर्थिक एवं प्राविधिक सम्बन्ध र सहयोगको रूपमा मान्न सकिन्छ।

२. आपसी आर्थिक सहयोग र परिचालन व्यवस्था

नेपालमा भूटानी गुम्बाहरू संचालनार्थ एवं नेपालका लागि भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिहरूको जीविकोपार्जनका लागि नेपाल सरकारले समय समयमा गुठी जग्गाहरू प्रदान गरी सहयोग गर्दै आएको थियो। यिनै गुठीको आय परिचालन गर्न एवं गुम्बाहरूको संरक्षण एवं सम्बर्धन गर्न दुई देश बीच आपसमा गरिएका सम्झौताहरूको पालना गर्नु, गराउनुका अतिरिक्त अन्य आर्थिक सहयोगहरू बढाउँदै सांस्कृतिक एवं धार्मिक सम्पदाको

संरक्षण र जीर्णोद्धार गर्दै आएको छन्। यस्ता कृयाकलापहरूको क्रमिक वर्णन तल प्रस्तुत गरिन्छ।

सन् १८१५ ई.मा नेपाल आएका भूटानी लामा साङ्ग ग्याल नोर्बुले बौद्धनाथ जिर्णोद्धार गरी १८१७ ई.मा प्रतिष्ठापन पूजा गरेर गएका थिए।^{१९} १८२५ ई.मा धर्मराजाले नेपालमा भूटानले परम्परादेखि उपभोग गर्दै आएको गुठीजग्गा पुननिर्माण गर्न राजमानसिंह र स्वयम्भू गुठीका तीनजना गुठियारहरूको नाममा रू. ३५१- प्रदान गरेको^{१०} र १८२६ मा राजमानसिंहको नाममा रू. २११- पठाएका थिए। १८३१ मा आएर ती गुठी जग्गाहरूको प्रशासनिक कार्य चितार्इदारबाट गराउनुको सत्ता सोमै अवतारी लामाले (धार्मिक प्रतिनिधि) संचालन गराउने व्यवस्था नेपाल सरकारले गरेको थियो। यस अनुसार नेपालस्थित धार्मिक प्रतिनिधिले नेपालका १४८ रोपनी गुठी जग्गाबाट उठ्ती हुने ३८ मुरी १० पाथी अन्न वा रू. २११५८ पैसा मालपोत उठाई खान पाउने हक अवतारी लामालाई दिइएको थियो।^{१२} नेपाल सरकारको यो नयाँ व्यवस्थालाई भूटान सरकारले पनि समर्थन गरी सन् १८४२ मा चितार्इदार पदको उन्मुलन गरी धर्मालामालाबाट सो कार्य गराउन स्वीकार गरेका थिए।^{१३} १८५२ सन्मा राजमानसिंहले गुठी जग्गाको बहालबाट आम्दानी भएको रू. ५०१- धर्मा लामा जिग्मे छोर्ग्याललाई बुझाएको थियो।^{१४} राजनैतिक कारणले गर्दा १८५५ सन्मा भूटानीहरूको सम्पूर्ण गुठी जग्गाहरू नेपाल सरकारले खोसि लिए। तर पछि पाँच क्षेत्र फिर्ता गरिएको थियो। फिर्ता पाएको सीमित जग्गाको आम्दानीबाट गुठीको दैनिक कार्य संचालन गरी बाँकी रहेको रकमले मार्मोलाखाङ्ग (भूटानी गुम्वा - स्वयम्भू) मर्मत गरिएको थियो।^{१५} वि.सं. १९७२ चैत्र बढी ३० (१९१५ ई.)मा स्वयम्भू जिर्णोद्धारार्थ चन्दा संकलन गर्ने विषयमा भोटु पाडेले भूटानलाई लेखेको पत्रको जवाफमा तत्कालिन राजा उगेन वाङ्चुकले आफ्नो तर्कबाट ४०,०००/- भा. रू. र देशवासी तर्फबाट नगद र जिन्सी गरी ४५,०००/- भा.रू. गरी जम्मा ८५,०००/- भा.रू. बराबरको चन्दा प्रदान गरेको थिए। साथै नेपालका लागि भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि सेरावदोर्जेले यस जिर्णोद्धार कार्यको पूर्णतया रेखदेख गरेको थियो (शाक्य, ने.सं. १०९८:३१७-३१८)।

नेपाल स्थित भूटानी गुम्वाहरूको सम्पत्ति भनी वा नेपाल भूटान सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणार्थ नेपाल एवं भूटान सरकार सदा तत्पर रहेको कुरा श्री ३ महाराजबाट वि.सं. १९७९ फागुण बढि ३० रोज ५ मा (सन् १९२२ ई.) देवाधर्मालाई पठाएको भूटानी धार्मिक प्रतिनिधि पूजारीको अदलिबदलिको पत्रबाट पुष्टि हुन्छ।^{१६} साथै नेपाल स्थित सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्धन गर्न भूटानी प्रतिनिधि मात्र नभई सरकार स्वयम पनि आफूलाई जिम्मेवार सम्भेर काम गर्दथ्यो र आफूले मात्र असमर्थ भएमा नेपाली जनता एवं सरकारसँग आपसी समझदारी एवं चन्दा मागी काम चलाउने गर्दथ्यो भन्ने कुरा देवाधर्मा राजाले सिम्बुका लामालाई वि.सं. १९४० मा लेखेको पत्रबाट प्रष्ट हुन्छ।^{१७} यस्तो कृयाकलाप हालसम्म यथावत जारी रहेका छन्। यसरी सम्मुच्च रूपमा हेर्ने ह्ये भने दुई देश बीच धार्मिक एवं सांस्कृतिक सम्बन्धलाई कायम राख्न मात्र नभई यसको सम्बर्धन र संरक्षण गर्न

दुबैले आ-आफ्नो दृष्टिबाट प्रशासनिक एवं आर्थिक कृयाकलाप बढाउन एक आपसमा सहयोग आदान प्रदान गर्दै आएको पाइन्छ। यसरी आपसमा अप्रत्यक्ष आर्थिक सम्बन्धको विकास हुँदै गयो।

३. व्यापारिक सम्बन्ध

औपचारिक सम्झौताले तय नगरिएको भए तापनि नेपाल र भूटान बीच प्राचीन कालदेखिनै व्यापारिक सम्बन्ध कायम रही आएको कुरा कतिपय इतिहासकारहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ। हिरण्यलाल श्रेष्ठको (१९७४:५) भनाई अनुसार नेपालको कोशी र मेची अञ्चलका जनताहरूले प्राचीन कालदेखिनै भूटानमा व्यापारिक प्रभुता जमाएका थिए। नेपालले भूटानमा निर्यात गर्ने वस्तुहरू खासगरी भाडाकुंडा, औजार, मूतिकला र अन्य कलाकृतिहरू हुन्। इतिहासकार स्टीलर (१९७५:१९३) र जवाली (२०३३:८८)का अनुसार भादगाउँका अन्तिम मल्ल राजा रणजीत मल्लले आफ्नो खोटो टक भोटका साथै भूटानमा पनि प्रचलनमा ल्याएका थिए। यसरी आफ्नो टकको प्रसारद्वारा नेपालका मल्ल शासकहरूले भूटानसँग पनि आर्थिक सम्बन्ध राखेको प्रमाणित हुन्छ। आर्थिक इतिहासका ज्ञाता डा. रेग्मी (१९७८:२०) का अनुसार नेपाल र भूटान बीच अप्रत्यक्ष व्यापारिक सम्बन्ध कायम रहेको थियो पाल्पाको प्रसिद्ध व्यापारिक केन्द्र बुटलमा उत्तरी क्षेत्रका उत्पादनहरू नून र मैनका साथै कांस, सून र तामा जस्ता धातुबाट निर्मित सामाग्रहरू भूटान, तिब्बत र भारतका महाजनहरूले सूती कपडासँग सटही (वस्तु विनिमय)द्वारा व्यापार गरिन्थ्यो। कोलीस्टर (१९८७:४८)ले उल्लेख गरे अनुसार भूटानका व्यापारीहरूले ओखर, कस्तुरी, चमर, सुन्तला, पहेंलो रंग, ओइने कम्मल आदि आफ्ना उत्पादनहरू रंगपुरमा बेच्ने गर्थे। त्यसबाट प्राप्त रकमबाट उनीहरू मोटो सुती कपडा, ल्वाङ्ग, नीलम, श्रीखण्डको काठ आदि सामानहरू भारतबाट ल्याई नेपाल र आसाममा व्यापार गर्दथे। यसरी नेपाल र भूटान बीच आधिकारिक रूपमा कुनै व्यापारिक सम्बन्ध नभए तापनि अप्रत्यक्ष रूपमा जन स्तरमा यस्तो व्यापार चल्यै थियो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपले थाहा हुन्छ। हसरत (१९८०:१६४)ले उल्लेख गरे अनुसार सन् १७१४ ई.मा नेपाल र भूटान बीच करीव ८,००,०००- ने.रू. पर्ने सामानहरूको व्यापार भएको थियो। तर उक्त लेखकले यस भनाईलाई प्रमाणित गर्ने कुनै ठोस आधार प्रस्तुत गर्न सकेका छैनन्। भूटानले आसाम, बंगाल, सिक्किम र तिब्बतसँग व्यापार गर्ने विषयहरूको स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ तर नेपालसँगको व्यापारका यस्ता वस्तुहरूको कतै उल्लेख भएको छैन। साथै उनले उल्लेख गरेको पुस्तकको त्यसै पृष्ठमा भूटानको समग्र भारतसँगको व्यापार देखाउने तालिकाले उक्त व्यापारलाई नेपालसँगका व्यापारभन्दा पनि तीनगुणा कम देखाएको छ। जबकि प्रारम्भदेखि हालसम्म पनि भूटानको व्यापार सम्बन्ध नेपालसँगभन्दा भारत र तिब्बतसँग बढि रहँदै आएको यथार्थ हाम्रो सामु छँदैछ। यसकारण हसरतको उक्त तालिकालाई अन्य प्रमाणहरूले सही नठहर्नाएसम्म सत्य र तथ्य मान्न सकिँदैन।

यसरी अप्रत्यक्ष रूपमै भएपनि भूटान संग कायम रहदै आएको नेपालको व्यापारिक सम्बन्ध भारतमा अंग्रेजहरूको प्रवेश भएपछि मत्थर हुन गयो। ब्रिटिश सरकारद्वारा १७५७ ई.मा भारतमा इस्ट इन्डिया कम्पनी स्थापना गरेपछि उक्त कम्पनीले नै हिमाली भेकमा आफ्नो व्यापारको विस्तार शुरू गर्‍यो। यसका लागि नेपाल र भूटानबाट आवश्यक पारवहन सुविधा प्राप्त गर्न भनी नेपाल र भूटानमा विभिन्न मिशनहरू पठाई बेगला बेगलै व्यापारिक एवं राजनैतिक सम्झौताहरू गरिए। यी सम्झौताहरूबाट अंग्रेजहरूले यी हिमाली क्षेत्रहरूमा व्यापारिक सुविधा प्राप्त गर्नुको साथै आफ्नो व्यापारको समेत विस्तार गर्न सफल भए। परिणामतः परम्परादेखि चल्दै आएको नेपाल भूटान व्यापारमा प्रतिकूल असर पर्न गाई व्यापार सम्बन्ध टुट्न गयो र त्यसको साटो भारतस्थित अंग्रेजहरूको व्यापार फस्टाउन थाल्यो।

यसरी वाणिज्य र व्यापारको अन्त भएपछि राणाकालमा (सन् १८४६-१९५० ई.) नेपाल र भूटानका शासकहरू बीच एक अर्काको राज्यमा उत्पादित एवं प्राप्य वस्तुहरू एक आपसमा उपहारको रूपमा आदान प्रदान गर्दै रहेका प्रमाणहरू पाइएका छन्।^{१८} उक्त उपहार भेटीका रूपमा आदान प्रदान हुने गरेका वस्तुहरू यस प्रकारका छन्:- नेपालबाट तिन खाप १ देखि १५ थान सम्म^{१९}, थानका थान तास^{२०} खुकुरी इत्यादि^{२१} भूटानबाट नेपालमा आउने गरेका उपहारमा टोपी, च्यापसा, चांदीले मोरेका र रत्न जडिएका कलात्मक वस्तुहरू प्रमुख थिए^{२२} साथै एक अर्काको मुलुकमा पाइने कुनै सामानको चाहना भएमा खुलस्त रूपमालेख्नु र निश्चिन्त भई माग गर्नु भनी^{२३} लेखिनु एवं थानका थान तिनखाप, तास लगायत अन्य थुप्रै सरसामान उपहार स्वरूप पढाई एक अर्काको चाहना पुरा गरेको देखिन्छ। साथै सन् १८८३-८४ ई.मा भोटसँग हुन थालेको युद्धको तयारीका लागि नेपालले भूटानबाट गधा र घोडाहरू माँग गरेको थियो (मानन्धर, २०४१:३५)। हुनत यी कृयाकलापहरूले कुनै वाणिज्य व्यापार सम्बन्ध रहेको नदेखाएता पनि एक अर्काको आवश्यकता पूर्तिको लागि वस्तु विनिमयको क्रम उपहारका रूपमा आपसी सहयोग जारी रहेका मान्न सकिन्छ।

यसरी नेपाल र भूटान बीच राजनैतिक घरातलबाट तय नगरिए तापनि विविध कारणबश स्वतह आर्थिक कृयाकलाप कायम रहेका थिए। यसकारण ऐतिहासिक घटनाक्रमको आधारमा केलाउनु पर्ने यस्तो आर्थिक सम्बन्धलाई अप्रत्यक्ष र अनौपचारिक तर आपसी सद्भावना, समझदारी र सहयोगको भावनाले ओतप्रोत परम्परागत सम्बन्ध मान्न सकिन्छ।

नोट

१. (क) धनवज्र बज्राचार्य र कमलप्रकाश मल्लद्वारा संपादित गोपालराज वंशावली (अंग्रेजी) पृ ७७.

- (ख) दिनेशराज पन्तद्वारा लिखित गोरखाको इतिहास भाग २, (नेपाली), पृ. ५३७-५३८।
- (ग) देवीप्रसाद भण्डारी गौतमबज्र र अन्यद्वारा संपादित श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश भाग ४ (नेपाली) पृ. ९२१-९२२।
- (घ) विरातनगरबाट प्रकाशित साप्ताहिक पत्र हिमालचुली, १९८३ ई. जुन २२, १६८७ ई. जनवरी १८ र फेब्रुअरी ८।
- (ङ) जी.एन. मेहराद्वारा लिखित भूटानः लाण्ड अफ द पीसफूल ड्रागन (अंग्रेज), पृ. ४९।
- (च) सूर्य विक्रम जवालीद्वारा लिखित पृथ्वीनारायण शाह, (नेपाली) पृ. ४१।
- (छ) लेखिकाको व्यक्तिगत संकलनमा रहेका भिदे जी सिथद्वारा अनुवादित "समरीज अफ सेभरल भूटानीज सोर्सेज अन द रिलेशन विटुइन नेपाल एण्ड भूटान" भन्ने अप्रकाशित कृतिको फोटो कपी।
- (ज) थिम्पु (भूटान)को राष्ट्रिय पुस्तकालयमा सुरक्षित अप्रकाशित अभिलेख (ठ्यासफू)। तिब्बति लिपि र छोकी भाषामा रहेको सो अभिलेख सोही पुस्तकालयका निर्देशक पद्म लामाज्यूको सहयोगबाट प्रयोग गरि यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ। माथि उल्लेख गरिएको स्मिथको अप्रकाशित कृति (अनुवाद) यही ठ्यासफूका अनुवाद हुने अनुभव गर्न सकिन्छ। कारण दुबैको विषयवस्तु समान छन्।
२. (क) माथि १ (छ) मा उल्लिखित स्रोत।
 (ख) माथि १ (ज) मा उल्लिखित स्रोत।
 (ग) दिनेशराज पन्त, पूर्व उल्लिखित, पृ. ५३७-५३८।
 (घ) देवी प्रसाद भण्डारी र अन्य, पूर्व उल्लिखित पृ. ९२१-२२।
३. (क) माथि १. (छ) मा उल्लिखित स्रोत।
 (ख) माथि १. (ज) मा उल्लिखित स्रोत।
४. भिदे जी. स्मिथद्वारा अनुवादित 'दोकुमेण्टस हेल्ड वाई सानकाई गुरु जुः हेड अफ बन अफ द फोर सवलाइनयज (कव) अफ द स्वयम्भू वादाचार्य लाइनयज (फुकी) दात दील विथ रिलेशनस विटुइन स्वयम्भू एण्ड द धर्माकालामा" शीर्षक अन्तरगतको २० वटा अभिलेखहरू मध्येको पहिलो अभिलेख।
५. ऐ
६. माथि १ (छ) मा उल्लिखित स्रोत।
७. (क) ऐ.
 (ख) माथि १ (ज) मा उल्लिखित स्रोत।
८. ऐ
९. माथि १ (छ) मा उल्लिखित स्रोत।
१०. माथि ४ मा उल्लिखित स्रोतको अभिलेख नं. ३।

११. ऐ. अभिलेख नं. ५
१२. ऐ. अभिलेख नं. २
१३. ऐ. अभिलेख नं. ७
१४. ऐ. अभिलेख नं. ८
१५. ऐ. अभिलेख नं. ७
१६. परराष्ट्र मन्त्रालय (काठमाडौं) जैशीकोठा, स्वयम्भू पोकामा रहेका "सम्बत १९७९ साल मिति फागुन बढी ३० रोज ५ को" अप्रकाशित अभिलेख।
१७. परराष्ट्र मन्त्रालय (काठमाडौं), जैशीकोठा, स्वयम्भू पोकामा रहेको "सम्बत १९४०मा श्री सिम्बूको लामालाई देवाधर्मा राजाले गरिदिएको सनदको उतार-"
१८. परराष्ट्र मन्त्रालय (काठमाडौं), जैशीकोठा, स्वयम्भू पोकामा सुरक्षित रहेको अप्रकाशित पत्रहरू:-
 - (क) ७५ साल बैसाष २० गते ५ रोजमा नेपालबाट पठाएको पत्र
 - (ख) ७५ साल वैसाष गते २१, रोज ६ का भूटानको भरपाई।
 - (ग) सम्बत १९८८ साल मिति फागुन बढी ३० रोज ६मा श्री ३ महाराजबाट देवाधर्माका राजाको नाममा लेखिपठाको पत्र।
 - (घ) श्री ३ का हजुरमा देवाधर्माका राजाले चढाई पठाएको भोटे चिठीको उतार, भोटे छुटेका सालको ११ महीनाको बढीया मिति।
 - (ङ) सम्बत १९७९ साल मिति फागुन बढी ३० रोज ५ मा श्री ३ महाराजबाट देवाधर्माका राजा उर्गेनलाई लेखेको पत्र।
१९. माथि १८ (क), (ख) र (ङ) मा उल्लिखित स्रोतहरू।
२०. माथि १८ (ग) मा उल्लिखित अभिलेख।
२१. माथि १८ (ग) र (ङ) मा उल्लिखित स्रोतहरू।
२२. माथि १८ (घ) र (ग) मा उल्लिखित स्रोतहरू।
२३. ऐ.

References

Bhandari, Devi Prashad, gautam Vajra & others (ed.), *Shree Pancha Prithvinarayan Shahko Upadesh Bhag 4*, (Nepali), Lalitpur: Jagadamba Prakashan.

Collaster, Peter, 1987, *Bhutan and the British*, London: Serinda Publication.

- Dhungel, Ramesh, 1986, "Nepal Bhutan Sambandhalai Prakash Parne Thap Samagri" (Nepali), *Economic Nepal*, Vo. IV, May-July, Kathmandu: Devendra Joshi & others.
- Gyawali, surya Bikram, 2033, VS, *Prithvi Narayan Shah* (Nepali), Darjeeling: shyam Brothers.
- Hasrat, Bikramjit, 1980, *History of Bhutan: Land of the Peaceful Dragon, Bhutan: Education Development*.
- Himalchuli* (Weekly, Nepali Newspaper, published from Biratnagar), various issues as maintained at the article.
- Macodnald, Alexader W., 1973, "Cooper Plate from the Time of Prithvinarayan Shah's father", *Kailash*, Vol. 1, No. 1
- Manadhar, Sushila, 1989, *Nepal-Bhutan sambandha: Yak aitihashika adhyayan (1770-1987)*, (nepali), (unpublished, Project Report, submitted at CNAS T.U., 1989).
- Manadhar, Tri Ratna, 2041 V.S., *Nepal Bhot Bibad (1939-1941 VS)*, (Nepali), Kath: CNAS.
- Mehra, G.N., 1974, *Bhutan: Land of the Peaceful Dragon* New Delh, Viksash Publishing House Pvt., Ltd.
- Nepal, Gynamani, 2045 V.S., *Nepal-Bhot-China Sambandhaka kehi Sanskritic Pakshya*, (Nepali), Kathmandu: Royal Nepal Academy.
- Panta, Dinesh Raj, 2042 V.S., *Gorkha Ko Itihash: Bhag II* (Nepali), Kthamdmu: dinesh Raj.
- Rahul, Ram, 1983, *Royal Bhutan*, New Delhi: A.B.C. Publishing House.
- Regmi, Mahesh Chandra, 1987, *A Study in Nepali Economic History 1768-1846*, India: Manjusri Publishing House.
- Shakya, Hem Raj, 1098 N.S., *Shree Swayambhu Mahachaitya* (Newari), Yan: Swayambhu vikash Mandala.

176 CNAS Journal, Vol. 17, No. 2 (July 1990)

Shrestha, Hiranya Lal, 1974, *Nepal-Bhutan Relations*, Kathmandu: Centre for Nepal foreign Affairs Studies

Stiller, Ludwig F., 1975, *The Rise of the House of Gorkha: A Study in the Unification of Nepal 1768-1816*, Kaht: The Jesait Society.

Vajracharya, Dhanavajra & Kamal Pakash Malla, 1985, *The Gopalraj Vansavali*, Kathmandu: Fan Steiren Verlay Wiesbunden Gmbh.